

ЖІНКА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У періоді української історії, названому дослідниками Козацькою добою, ще й досі залишається невивченою ціла низка явищ. Зважаючи на важливу роль у суспільному житті України XVI–XVII ст. козацтва як стилю життя та світосприйняття, зазначимо, що поза увагою дослідників залишилася така значуща сторінка багатогранного життя того часу, як роль і статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувалися в основному на вивченні козацького аскетизму — відреченні запорожців від сімей, жінок та зосередженні їхніх розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини взагалі вважав, що, живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радощів, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI–XVII ст. — ворожнеча та кровопролиття — не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю¹.

Відзначимо, що українська жінка як об'єкт суспільного життя XVI–XVII ст. вивчалась істориками досить поверхово. Проте без її присутності в історії годі й сподіватися, що стара Україна “розкаже” про себе всю правду. Історія України давно потребує такого опису, де б не лише змальовувалася боротьба за постання Української держави, а й відтворювалося буденне життя людей, що населяли землі, на яких творилася ця держава. Для українського суспільства традиційно вагомішою була діяльність соціальних груп, станів чи громадських організацій, аніж державних установ.

Питань, пов'язаних зі становищем жінки в українському суспільстві, торкався історик М. І. Костомаров². Роботи польського історика Антонія І (Йосипа Ролле) були описовими та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко вирізняв українку з-поміж росіянок чи польок³. Суто наукове вивчення проблеми становища жінки в українському суспільстві XVI–XVII ст. започаткував відомий український історик академік О. І. Левицький. Він перший із вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної проблеми низку спеціальних робіт⁴.

В Україні в XVI — першій половині XVII ст., на відміну від Західної Європи, суспільне становище жінки залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від її власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи інколи величезними земельними латифундіями, мали значну суспільну вагу у своїх повітах⁵. На таку обставину

¹ Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themscelves*. Edmonton, 1988; Андрущенко В. *Запорозжці і жіноцтво* // *Наука і суспільство*. 1991. № 7. С. 55.

² Костомаров Н. И. *Две русские народности* // Исторические монографии и сочинения. Кн. 1, т. 1. СПб., 1903. Костомаров Н. И. *Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI—XVII столетиях*. СПб., 1860.

³ Антоний I (Ролле II.). *Украинские женщины* // Киевская старина. 1883. Июнь; Антоний I (Ролле II.). *Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века* // Там же. 1894. Январь. Март.

⁴ Левицкий О. *О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв.* // Русская старина. Т. XXIX. 1880. Ноябрь; Левицкий О. *Обычные формы заключения браков в Южной Руси* // Киевская старина. 1900. Январь.

⁵ Валиковитте Й. *Первый Литовский Статут* — один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // *Первый Литовский Статут 1529 года: Матер. респуб. конф. “450 лет Первому Литовскому Статуту”*. Вильнюс. 1982. С. 41.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси // Под ред. В. Антоновича. Вып. 1. К., 1890. С. 42.

⁷ Гуревич А. Я. *Категории средневековой культуры*. М., 1984. С. 125.

⁸ *Первый Литовский Статут 1529 г.* // Подготовлен Лазуткиной С., Гудавичюсом З. Вильнюс. 1983—1985. Ч. 1—2. С. 35—40.

⁹ Там же.

звертав увагу ще Михайло Литвин, який 1550 р. побував в Україні. Він писав, що “татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші панують над багатьма чоловіками: одні — управляючи волостями, містами, помістями; інші — отримуючи прибуток; ще інші — спадок”.

“Хоча влада жінки — це сором навіть усередині приватного дому, — наголошував М. Литвин, — проте вона начальствує в нас у фортецях, навіть прикордонних із землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручати лише чоловікам великої сміливості”⁶.

Правове становище жінок нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановах якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків і жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало неабияке значення. Адже саме правовий статус людини характеризував середньовічну людину і диктував її моральні якості⁷.

Вік повноліття в першому Литовському Статуті 1529 р. був визначений для чоловіків — 18 років, для жінок — 15 років⁸. У третьому Статуті 1588 р. вік повноліття жінки був знижений до 13 років⁹. Від цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна в тому разі, якщо осиротіє, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина отримувала шляхом розподілу майна із заміжніми сестрами або ж у подарунок від батьків. Майнові права незаміжньої жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка.

Жінки-шляхтянки в означений період мали широку свободу і правову незалежність, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам¹⁰. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялося від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківщини¹¹. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодальним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов’язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою або жила окремо від сім’ї, вона зобов’язувалася поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Проте жінки іноді самі виконували цей обов’язок, з’являючись на військову службу, як це зробила 1565 р. шляхтянка Зофія Єзофова.

Хоча Запорозька Січ і була майже неприступною для жінок, проте українка, як мало яка жінка в Європі, була пов’язана з військом і військовими обов’язками. Особливості нестабільного життя в українських воєводствах біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброєння, войовничу вдачу та своєрідність світосприйняття. За таких умов жінки переймалися тими ж інтересами, що й їхні чоловіки чи брати. У місцевості, повній небезпек, жінці часто доводилося ставати на захист родинного вогнища, на оборону домашнього майна. Життя на прикордонні привчало українських жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках. Щоб переконатись у цьому, досить вчитатися в рядки народних пісень і дум Козацької доби. Образ матері, дружини, сестри, нареченої змальовано тут із щирістю та реалістичним відображенням дійсності, яка не дає підстав сумніватися, що українським ідеалом краси й жіночості XVI — першої половини XVII ст. була жінка, гарна, “як зірниця”, “гнуцка, як тополя”, з “рум’яним личеньком”, з “очима, як терен”, соціально активна, вільнолюбива особистість, водночас здатна визволяти бранців, воювати з ворогом, керувати військовим загоном чи управляти господарством.

Волинська шляхтянка Ганна Борзобагата-Красенська управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів і навіть відмовлялася виконувати накази та вимоги самого короля. Коли проти неї було організовано загальне ополчення цілого воєводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, керуючи гайдуками, відбила атаки шляхти і розгромила її військо¹².

¹⁰ *Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв.* // АЮЗР. СПб., 1909. Т. 3. ч. 8. С. 6.

1584 р. шляхтянка Милохна Осташкова з дочкою Софією організували збройний напад на маєток шляхтича Гнівоша Стрижевського в с. Дуднівцях на Житомирщині і завдали значних збитків¹³.

Сестра полковника Івана Донця брала безпосередню участь як кіннотник у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині 1649 р. Під час однієї з атак вона загинула¹⁴.

За переказом, записаним А. М. Ковальовим, у повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) брала активну участь дружина козацького сотника Семена Мотори — Варвара. Особливо відзначилася вона під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти в особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

Фотій Красицький

Гість із Запорозжя

¹¹ *Мордовець Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні Русі в XVI—XVII ст.* Львів, 1906. С. 6.

¹² *Мицик Ю. А., Плотий С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. Іст. розповіді про запорізьких козаків.* Дніпропетровськ, 1990. С. 150.

¹³ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Пам'ятки української мови. К., 1965. С. 83.

¹⁴ Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. С. 151.

¹⁵ Денисюк І. Амазонки на Поліссі. Луцьк, 1993. С. 11–12.

¹⁶ Луговий О. Витачне жіноцтво України. К., 1994. С. 157.

¹⁷ Цит. за: Антонович В. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991. С. 83.

¹⁸ Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. С. 153.

¹⁹ Антоній І (Ролле Н.). Українские женщины. С. 268–269.

²⁰ Мордовець Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні Русі в XVI–XVII ст. С. 7.

²¹ Козуля О. Жінки в історії України. К., 1993. С. 35.

²² Акты о заселении Южной Руси XVI–XVII вв. АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 5.

²³ Грушевський М. Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Львів, 1996. С. 307.

Як свідчать документи, 1524 р. після битви під замком Прухник на Поділлі серед убитих захисників були знайдені тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Щоб їх не розпізнали, жінки навіть поголили собі голови¹⁵.

Значну владу над козаками Правобережної України і вплив на них мала “мати-полковниця”, дружина фастівського полковника Семена Палія — Феодосія. Славна Палііха не тільки вміла прийняти послів, що приїздили в Палієву державу, а й за відсутності чоловіка керувала господарськими справами Фастівського козацького полку. В період заслання чоловіка до Сибіру не раз проводила походи проти московитів та польської шляхти, обороняючи Фастівщину від їхніх зазіхань¹⁶.

Українських жінок забирали в полон не рідше, ніж чоловіків, але доля їхня була трагічнішою. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках поневолювачів, а наймолодші та найкращі потрапляли до гаремів. Українські полонянки цінувалися на невольничому ринку дуже високо за свою вроду, розум і високу фізичну витривалість.

Автор хроніки XVI ст., вже згадуваний Михайло Литвин, писав, що гарних українських дівчат купують іноді, як золото, і часом тут же, на місці, перепродують з баришем... “У нинішнього турецького імператора, — писав він, — кохана дружина, мати його первістка і спадкоємця, викрадена з нашої землі”¹⁷. Йшлося про дружину турецького султана Сулеймана I Настю Лісовську, що увійшла в історію як Роксолана.

Українки були дружинами турецьких султанів — Османа II (1618–1622), Ібрагіма (1640–1648), Мустафи II (1695–1703), а також матерями Мухамеда IV (1648–1687) і Османа III (1754–1757)¹⁸.

Активна присутність жінки в козацьких традиціях, фольклорі дає підстави вважати, що її постать у козацькому суспільстві не розглядалась як менш вартісна, ніж чоловіча.

Жінки нарівні з чоловіками творили чи добре, чи лихе і в своїх учинках однаково виявляли моральні риси свого часу. Жінка “рішуча, смілива, — писав про українок Йосип Ролле, — мала велику пошану, легко відшукувала собі прибічників, а суспільство поблажливо дивилося на її витівки”¹⁹.

Жінки-землевласниці не були усунуті й від сплати податків, котрі збиралися з них як з повноправних членів суспільства, без будь-яких обмежень. Показовим є й факт участі жінок у прийнятті найважливіших політичних рішень. Коли польський король Жигмонт Август наказав українській та польській шляхті присягнути на унію Литовського князівства з Польщею, то на Волині разом із зем'янами присягнуло чимало зем'янок — тих, що сиділи на “вдовинім столці” і володіли маєтностями²⁰. За себе та своїх дітей складали присягу княжна Василиса Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, каштелянова Луцька, пані Михайлова Козинська. Причому зять Козинської — князь Миколай Ярославович — мав право на підпис лише після матері сімейства²¹. Тим самим, підпис жінки-шляхтянки був вирішальним і в справах державної ваги.

Як свідчать документи, жінки могли обіймати та наслідувати посаду старости. Для прикладу, посада корсунського старости перейшла від Яна Даниловича до його дружини Софії²².

1613 р. право пожиттєвого користування та володіння вїтвством отримала дружина барського вїта Яна Ожигалка — Катерина Кавецька²³.

Згідно з угодою між шляхтичем Михайлом Дубницьким та його дружиною, на погашення грошового боргу чоловікові дружина по смерті шляхтича Дубницького отримувала право на володіння Володи-

мирським вйтівством “зо всією справою і владністю, і зо всіма доходами і пожитками”²⁴.

1576 р. вйтівною міста Луцька була шляхтянка Богдана Єлович-Малиновська. Між нею і громадою міщан Луцька виник конфлікт. Справа залагодилася лише після втручання королівської влади, яка офіційно заборонила вйтівні порушувати права луцьких міщан²⁵.

Володіння маєтностями, повноправність, повага в суспільстві давали українським жінкам вищих суспільних станів права на видачу документів різної ваги — від адміністративно-господарських розпоряджень щодо управління вйтівством чи староством до надання права самоврядування окремим містам і розподілу земель та маєтностей.

Документи виразно доводять активну участь жінок-магнаток у справах місцевого самоврядування та їхній вплив на суспільно-політичне життя українських міст і містечок. Як зазначав Й. Ролле, жінки-шляхтянки за Козацької доби ведуть досить активне політичне життя: «беруть участь у конференціях, нарадах, сеймах, у з'їздах сільських господарів, проникають у трибунали, і навіть — у сейм, упадають нерідко коло ватажків союзних армій теж заради користі “застінкової” дипломатії, одне слово, верховодять у краї»²⁶.

На межі XVI—XVII ст., коли православ'я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, немало найдостойніших жінок своєю меценатською та культурною діяльністю виступили на захист православної віри. Ганна Гойська, Раїна Соломирецька, Галшка Острозька, Софія Чарторийська, Галшка Гулевичівна, Раїна Могилянка та інші вписали не одну яскраву сторінку в історію визвольних змагань українського народу проти полонізації.

Меценатська діяльність жінок вважалася цілком закономірним явищем тогочасного українського життя. Один із її напрямів — заснування православних церков, монастирів та шкіл при них. У пом'янику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили офіри, а вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала монастирю всі свої маєтки²⁷. Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря на Волині (1596 р.). Вона склала для нього гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих, а також школу для селянських дітей. Її сестра Софія відкрила друкарню у своєму маєтку в м. Рахманові, де друкувалися перекладені нею з грецької мови на українську книги Святого Письма — євангельські та апостольські²⁸. Прихильниця православної віри та освіти княгиня Чарторийська підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора “Євангелія учительного”, що вийшло друком в Рахманові 1619 р.²⁹

Наприкінці XVI ст. монастир при церкві Успіння в Почаєві фундавала дружина земського судді луцького Ганна Гойська³⁰, а шляхтянка Олена Стеткевич, дружина майбутнього гетьмана України Івана Виговського, будує церкву в с. Юсиптичі³¹. 1637 р. волинська шляхтянка Раїна з Боговитинів Ярмолинська заснувала монастир у своєму маєтку Загайцях Кременецького повіту³². Два роки по тому в м. Гощі розбудовує на власні кошти монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова Смоленська³³. Наведені приклади були не винятком, а скоріше нормою тогочасного життя.

Інший напрям меценатської діяльності українських жінок — організація нових православних шкіл та підтримка уже діючих. Так, шляхтянка Раїна Ярмолинська й господарівна Марія Могила активно

²⁴ Коцуля О. Жінки в історії України. С. 81.

²⁵ ЦДАУК. Ф. 25 (Луцький гродський суд). Оп. 1. Арк. 429 зв.

²⁶ Антоній I (Ролле П.). Українские женщины. С. 272.

²⁷ Грушевський М. С. Історія України Руси. Т. 5. К., 1994. С. 265.

²⁸ Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. С. 125.

²⁹ Левцицький О. Волинські оповідання з життя Волинського панства XVI ст. К., 1914. С. 17.

³⁰ Грушевський М. С. Історія України Руси. Т. 5. С. 265.

³¹ Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вып. 5. Львів, 1998. С. 403.

³² Грушевський М. С. Історія України Руси. Т. 5. С. 265.

³³ Там само.

Невідомий художник

Портрет Парасковії Сулими

підтримували у своїх повітах православні школи та монастирі³⁴. Єлизавета Могила підтримувала Львівське братство, допомагаючи йому своїм впливом та матеріально. Дочка Єлизавети Ганна Могила, у шлюбі Пржерембська, не лише допомагала братству, а й сама 1630 р. вписалася у реєстр львівських братчиків³⁵.

Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією із засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря та школи при ньому³⁶. Про вчинок Гулевичівни схвально відгукувалися культурні та політичні діячі того часу — Іов Борецький, Ісає Копинський, Афанасій Пузина, гетьман Запорозького козацтва Петро Сагайдачний³⁷.

Княжна Галшка Острозька вважала своїм обов'язком у заповіті, складеному 1579 р., велику суму грошей передати на шпиталь та академію Острозьку, на монастир Святого Спаса недалеко від Луцька³⁸.

Отже, меценатська діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів.

Слід сказати, що й високу освіченість жінок привілейованого стану сучасники вважали справою звичайною — багато з них мали домашні бібліотеки, перекладали й видавали церковні книги.

Відвідавши Україну в 1654 і 1656 рр., арабський мандрівник архидиякон Павло Алеппський залишив у своєму щоденнику такий запис: "... по всій землі русів, себто козаків, ми помітили прекрасну рису, яка викликала наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб ..." ³⁹.

Щодо освіти, яку давали дітям тодішньої української шляхти, дівчата нічим не відрізнялися від хлопців і разом з ними навчалися дома у приставлених до того "бакалярів"⁴⁰.

Домова система навчання дівчат була традиційною і найбільш поширеною на українських землях за козацьких часів. Батьки рідко коли нехтували початковою освітою дочок, про що свідчать численні записи в актових книгах (на продаж, купівлю, дарування, різноманітні скарги, про передачу своїх майнових прав іншій особі чи отримання грошей). Зроблені вони були не лише шляхтянками, а й жінками нижчих суспільних станів⁴¹.

Неписьменність серед жінок вищих і середніх верств українського суспільства була досить рідкісним явищем. Більше того, деякі шляхтянки мали навіть вищу освіту. Серед них княгиня Ганна Корецька, княжна Анастасія Юріївна Гольшанська (в заміжжі Заславська), сестри княжни Олена і Софія Чарторийські та інші.

Опікунська діяльність жінок-шляхтянок передбачала також підтримку відомих церковних та культурних діячів. Так, магнатка Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька, підтримувала українського церковного діяча, а згодом митрополита Київського (1631 — 1632 рр.) Ісаю Копинського, який заснував на землях князя Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки православні монастирі — Густинський-Прилуцький, Ладинський-Підгірський та Мгарський-Лубенський⁴². На прохання Копинського княгиня Вишневецька не лише видала "фундаційні" записи на користь задніпровських монастирів, а й дозволила в Підгірському скиті заснувати жіночий монастир, а настоятелькою зробити рідну сестру Ісаї — інокію Олександру. Особливим "фундушем" 1619 р. вона передала в пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена Густинський,

³⁴ *Левіцький О. Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. К., 1887. С. 3.*

³⁵ *Там само.*

³⁶ *Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII ст. //*

Грушевський М. С. Духовна Україна. К., 1994. С. 245.

³⁷ *Хижняк З. Галишка Гулевичівна // Київська старовина. 1994. № 4. С. 63.*

³⁸ *ЦДДАУК. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 38 — 39 зв.*

³⁹ *Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. С. 65.*

⁴⁰ *Мордовець Л. (Левіцький О.) Про шлюб на Україні-Русі в XVI—XVII ст. С. 7.*

⁴¹ *Левіцький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI—XVII ст. // Киевская старина. Кн. 1. 1990. С. 2—3.*

⁴² *Левіцький О. Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. С. 6.*

⁴³ Левицький О. Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. С. 6.

Раїна Могилянка

⁴⁴ Гусляк К. І. Українці: Історико-етнографічна монографія. Макет. К., 1959. С. 442.

⁴⁵ Цит. за: Пушкарєва Н. Л. Женщины Древней Руси. М., 1989. С. 87.

⁴⁶ Буданов М. Начерк родинового права Литовської Русі у пер. пол. XVI ст. // Часопис правника. Львів, 1893. С. 244.

⁴⁷ АЮЗР. Т. 3. ч. 8. С. 43, 81, 86, 283.

⁴⁸ Там же. С. 270, 459.

⁴⁹ Мордощев Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні Русі в XVI—XVII ст. С. 29.

⁵⁰ АЮЗР. Т. 3. ч. 8. С. 62.

Мгарський та Ладинський монастирі, а також доручила Копинському завідувати всіма парафіяльними церквами в її українських маєтностях, з підкоренням йому священників та всього духовенства — і навіть з правом “надання приходів за згодою з її старостами”⁴³.

Отже, жінки вищих суспільних станів України у XVI—XVII ст. вели повноцінне суспільно-політичне життя, мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи, де будь-яка спадкова власність у руках жінки розглядалася як можливість росту рентабельності господарства чужого роду. Самостійність і свобода жінок не визначалась лише економічними факторами. Незалежно від станової належності, жінки мали право самостійно вирішувати свою особисту долю в шлюбному житті, спираючись на економічні важелі такої самостійності. Йдеться про унікальну юридичну конструкцію, яка побутувала тільки в українському звичаєвому праві — материзну. Материзна — це придане жінки у вигляді нерухомості або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім’ї, а передавалось у спадок лише по материнській лінії і становило, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут⁴⁴.

Влада чоловіка над жінкою трактувалася церквою як закон, який відповідає ієрархічності побудови станової держави: “Дружинам глава чоловік, чоловікові — князь, а князю — Бог”⁴⁵. Однак у реальному житті питання про шлюб та сімейну владу часто вирішувались усупереч церковним догмам. Літописці відзначали випадки, коли в княжій сім’ї дружина “владяше” мужем⁴⁶.

Обов’язкове “віно” робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало у вдовуванні. Стосовно права власності жінка ні від кого не залежала і вважалася вільною господаркою свого добра, про що свідчать численні акти дарування, передачі в користування іншим особам та застави приватної власності, що належали жінкам та були укладені жінками з їхньої власної волі⁴⁷. Жінка вільно розпоряджалась усім майном, отриманим від своїх батьків, мала ніким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме й нерухоме майно, а також самостійно придбати різного роду власність.

Жінки як шляхетного, так і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов’язання, видавати “правні листи”, вести судові справи, для чого особисто з’являлися в суди — і світські, й духовні⁴⁸. Жінки всіх суспільних станів мали право передоручати ведення судових справ як сторонній особі, так і власному чоловікові, якому жінка, згідно з законом, давала формальне доручення — “умоцований лист”⁴⁹.

Вільною жінка була і в набутті прізвища чоловіка, поряд з яким “утримувала” своє родове ім’я, а також титул. У значній кількості випадків жінки підписували документи дівочим прізвищем. Більше того, шляхтянки та міщанки широко вживали свою окрему печатку, на якій були їхні ім’я та герб. Таку печатку жінка прикладала до різних виданих нею документів і записів⁵⁰.

Для шлюбності XVI—XVII ст. в Україні було характерним таке унікальне для середньовічної Європи явище, як розлучення, причому воно відбувалося не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду в подружньому житті і навіть через втрату довіри та любові або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Процес розлучення відбувався шляхом подання обопільної “протестації” з визначенням матеріальних умов та прав дітей. Після всіх формальностей, пов’язаних з розлученням, чоловік та жінка могли вступати в нові шлюби. Жінки-селянки також мали ініціативу як в укладенні шлюбу, так і в розлученні⁵¹. При цьому право на власний посаг ніколи не розчинялось у спільній власності, а навпаки — чітко усвідомлювалось і визнавалось.

Однак наявність можливості розлучення аж ніяк не означає, що створювані сім’ї не були досить міцними. Історичні джерела свідчать, що відносини в подружжя були рівноправними, теплими і часто дружніми із вдячністю, без будь-якого примусу дарували своїм чоловікам власне майно⁵². Більшість дарчих записів закінчуються юридичною формулою, яка пояснювала причини дарування: “Мужу своєму в знак щирої любові до нього і пошани за таку ж любов з його боку”⁵³. Значна кількість таких записів зроблена самими чоловіками, де йдеться, що чоловіки також дарують дружинам майно в подяку “за подружню любов та вірність”⁵⁴.

Отже, правове становище жінок в Україні за Козацької доби було досить стабільним і регулювалося нормами, закріпленими світським і церковним законодавством та звичаєвим правом українського народу. Майнові права жінок, які не належали до привілейованих станів, ґрунтувалися на таких самих засадах. Жінки нижчих верств, як і жінки-шляхтянки, мали досить широкі майнові права, але реалізовували їх своїми можливостями на своєму рівні. Сферою реалізації таких прав, для прикладу, була торгівля. Серед документів актових книг того часу маємо багато свідчень про участь жінок усіх станів у торговельних відносинах, причому в торговельно-економічні стосунки жінки вступали часто з власної ініціативи, без участі чоловіків. У середині XVI ст. тільки у м. Крем’янци було 70, у Луцьку — 40, у Холмі — 20 крамниць⁵⁵.

З поширенням корчем та шинків, виник і поступово сформувався унікальний тип української жінки-торговки горілчаними напоями — шинкарки. Ідея особистості, історично вихована в українках, їхнє рівноправне становище в суспільстві й постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, у похід або загинув, турбота про сім’ю і добробут навчили їх підприємливості. Саме завдяки таким якостям багаті козаки наймали жінок торгувати крамом та горілчаними виробами. Так, у крамницях і шинках Чернігівської та Полтавської губерній торгували переважно жінки⁵⁶. Вони ж вели всі торговельні справи. Працьовитість, розум та підприємливість дали змогу жінкам “майже повністю витіснити чоловіків із цього промислу”⁵⁷.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів того часу свідчать про значну самостійність українських жінок.

У праці “Опис України” Гійома Левассера де Боплана (1650 р.) розповідається про те, “як дівчата залицяються до парубків”: “Тут, на відміну від звичаїв та традицій інших народів, дівчина першою звертається до парубка, якого собі сподобала. Їхній (український) традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини”. А далі Г. Боплан детально

⁵¹ Ефименко П. С. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. С. 659.

⁵² АЮЗР. Т. 3, ч. 2. С. 62.

⁵³ Там же. С. 33, 109, 191, 349, 424.

⁵⁴ Там же. С. 14.

⁵⁵ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильнюс, 1867. Т. 4. № 74. С. 255—289.

⁵⁶ Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // Киевская старина. К., 1901. С. 184.

⁵⁷ Там же.

описує, якими словами й діями дівчина домагається від парубка погодитися стати її чоловіком.

Варто розглянути статус української жінки й у правових традиціях запорозького козацтва.

Сучасний дослідник В. Кульчицький визначав козацьке право як “сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість з яких виникла в Запорозькій Січі”⁵⁸. У використуваному козаками праві, котре визнавали як іноземні держави, так і польський уряд, жінці відводилось особливе місце.

Запорожцям не дозволялось бути жонатими у місці їхнього проживання (на Січі), а жінкам одружених годилося жити поблизу Січі, в зимівниках і слободах, куди козаки навідувалися час від часу. Однак брати участь у козацьких судах жінкам не заборонялося.

Дослідник козаччини Д. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували не лише зраду, зв’язок із жінкою і содомський гріх (крайня розпуста), з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, але й “кривду, заподіяну жінці, коли козак знеславить жінку як не належить”, бо такий злочин “до знеславлення усього війська Запорозького служить”⁵⁹. За свідченням джерел, козацький вождь Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї традиції. Бо за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкесці чи татарці, він засуджував винного до страти. Не викликає сумніву, що зневага до жінки-українки теж суворо переслідувалася козаками. У вироках, записаних до “Войска Запорозького козацького Прилуцького полка Справой книги”, сказано, що 1707 р. за згвалтування прилуцької жительки Гребенички було страчено П. Микитченка. Згідно зі звичаєм, на Запорожжі нещадно карали не лише за присутність жінки на Січі, а й за перелюбство. За цей злочин козаків карали і на Січі, і на Гетьманщині. Зокрема у вироках, записаних до “Справой книги”, говориться, що парубка Грицька за такий ганебний гріх засуджено до спалення на вогнищі⁶⁰.

В системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-мати, Січ-мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали ідеальну матір-заступницю, а й у поклонінні жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою та заступницею⁶¹. Це під її покровом січовики не боялися ні вогню, ні грізної морської бурі. На всіх Січах церква її імені вважалася головною, а храмовим святом на Запорожжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях запорозьких вольностей, присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважалися серед козаків найшанованішими.

Отже, досліджені нами історичні джерела XVI–XVII ст. доводять, що жінки цього періоду мали свободу для самовираження та значну правову дієздатність.

Олександр Кривоший

⁵⁸ Довідник з історії України / Бондаренко К., Гордієнко В. та ін. К., 1995. Т. 2. С. 60.

⁵⁹ Гайдай Г. Козацький суд // Український світ. 1996. № 1–3. С. 20.

⁶⁰ Там само. С. 21.

⁶¹ Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя // Південь України XVIII–XIX ст. Вып. 1. Запоріжжя, 1996. С. 69–72.